

ISSN 2587- 2001 e-ISSN 2618-6187

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi -Yıl:5 – Sayı:17 - Ağustos 2021

koynunda büyüdük

PERS YÖNETİM MEKANİZMASI VE MÖ. VI-IV. YÜZYILLARI ARASINDA ANADOLU BÖLGESİ

*PERSIAN MANAGEMENT MECHANISM AND B.C. VI- IV.
EASTERN ANATOLIA REGION BETWEEN CENTURIES*

DOI: 10.33404/anasay.969920

Çalışma Türü: Araştırma Makalesi / Research Article^{1*}

Nimet SÖNMEZ OKULMUŞ^{**}

ÖZ

Med egemenliğine son vererek siyasi teşkilatlanma sürecini başlatan Persler, zaman içerisinde bir dünya devleti haline gelmiştir. Pers uygarlığının en büyük gelir kaynaklarından biri hakimiyet sahasına aldığı bölgelerden elde ettiği vergiler olmuştur. Toplanan vergilerle hazine güçlendirilmeye ve iktidarın devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Persler, kurdukları devleti güçlü bir şekilde devamlı kılabilmek için özgün şartlara uyarlanmış bir yönetim mekanizması oluşturmuşlardır. Bu gelişmeyle beraber alt birimlerin varlığı gerekli bir hal alınca bu bağlamda yönetim alanları (dahyava) ve birimlerden sorumlu görevliler (xšaça-pā-vān) oluşturulmuştur. Merkezi idareye ve krala bağlı dahyavalar ve xšaça-pā-vān adlı yetkiliye ilişkin bilgiler, adlandırmalar, görev ve yükümlülükleri bu çalışmada aktarılmaya çalışılmıştır. Geniş hakimiyet alanına sahip Pers Devleti, alan toplum fark etmeksizin yönetim modeli uygulamak

1- Makale Geliş Tarihi: 11. 07. 2021 Makale Kabul Tarihi: 19. 08. 2021

* Bu makale Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI danışmanlığında gerçekleştirilen “Geç Demir Çağından Bizans Dönemine Kadar Erzurum” adlı doktora tezi çalışmasından derlenerek işlenmiştir.

** Doktora öğrencisi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eski-
çağ Tarihi Bilim Dalı, 25240 Erzurum/Türkiye. nimetsonmez02@gmail.com **ORCID ID** [https://
orcid.org/0000-0001-9882-5809](https://orcid.org/0000-0001-9882-5809)

yerine idari bölgelerde bulunan sosyo-ekonomik şartlara uygun doğaçlama bir idari düzen oluşturmuştur. Sistemin geniş bir coğrafyayı kapsamış olması aynı zamanda sınırların genişliği hakkında bilgi sunmaktadır.

MÖ. IX. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar hüküm süren Urartu Devletinden sonra Doğu Anadolu Bölgesinde bir süre siyasi boşluk baş göstermiştir. Antik çağlarda Doğu Anadolu Bölgesini ifade etmede kullanılan Armenia coğrafyası Medlerin iktidardan düşmesi sonucu doğrudan Pers idaresine geçmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi, bu kez tarih sahnesinde yaklaşık iki yüzyıl varlık gösterecek olan Pers Devletinin hakimiyet sahasına dahil olmuştur. Bölge coğrafyası ve durumu antik yazarlar tarafından tutulan kayıtlar, tasvirler ve modern kaynaklar doğrultusunda aktarılmıştır. Dahyava sistemi kapsamında Doğu Anadolu Bölgesinde izlenen Pers yönetim mekanizması ve işleyişi makalede konu alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Coğrafya, Pers, Doğu Anadolu Bölgesi, Yönetim, Satrap

ABSTRACT

The Persians, who started the political organization process by ending the Med domination became a world state over time. One of the biggest sources of income for the Persian civilization was the taxes it obtained from the regions it dominated. It was tried to strengthen the treasury with the collected taxes and to ensure the continuity of the power. The Persians created a management mechanism adapted to the original conditions in order to maintain the state they established in a strong way. With this development, when the existence of sub-units became necessary, administration areas (dahyava) and officials responsible for the units (xšaça-pā-vān) were formed in this context. In this study, the information, naming, duties and obligations of the dahyavas and xšaça-pā-vān, who were affiliated to the central administration and the ruler, were tried to be conveyed. The Persian State, which has a wide area of domination, created an improvised administrative order suitable for the socio-economic conditions in the administrative regions instead of applying a management model regardless of the area-society. The fact that the system covers a wide geography also gives information about with of the borders.

B. C. IX. from the VI. century after the Urartu State, which ruled until the 16 th century, a political vacuum arose in the Eastern Anatolia Region for a while. The geography of Armenia, which was used in the ancient times to Express the Eastern Anatolia Region, passed to the Persian administration in

relation to the result of the Medes. The Eastern Anatolis Region, this time, was included in the domain of the Persian state, which will exist on the stage of history for about two hundred years. The geography and situation of the region has been conveyed in accordance with the records, descriptions and modern sources kept by ancient writers. The Persian administration mechanism and functioning in the Eastern Anatolia Region with in the scope of the Dahyava system are discussed in the article.

Keywords: Historical Geography, Persian, Eastern Anatolia Region, Management, Satrap.

Giriş

Parsa/Persia/Parsua adları almış olan Pers coğrafyası günümüzde; Zağros Sıradağlarının güneyinde yer alan Fars/İran devletidir. İran, yüksekliği ortalama 1500 m. yüzölçümü, 1.648.000 km² olup güneyde Basra Körfezi ve Umman Körfezi, kuzeyden ise Hazar Denizi ile çevrelenmiştir. Kuzeyden Elbruz Dağları ile güneyden Zağros Dağları ile çevrili olan İran coğrafyasında, birçok plato ve kapalı havza yer almaktadır. Alp-Himalaya sıradağ sisteminde yer alan İran'da en yüksek noktayı 5671 m. ile Demavend Dağı oluştururken en alçak alanı 28 m. ile Hazar Gölü oluşturmaktadır. Antik Anşan ve Elam şehirleri ülkedeki önemli merkezler arasındadır (Taşkın, 1992, s.12; Bingöl- Üngör, 2015: s. 31; Günaşdı & Özgül, 2015, s. 105; Kuhrt, 2019, s. 360). Paleolitik Dönemden itibaren yerleşim gören İran'ın kuzeybatısında yer alan Temteme Mağarası Paleolitik Dönemini simgelerken, Neolitik Çağ'dan Orta Çağ'a yerleşim görmüş olan Hasanlu yerleşmesi ise Neolitik Dönemin en somut örneğini sunmaktadır² (Young, 1967, s. 48; Muscarella, 2013, s. 305; Ceylan, N. 2015, s. 25 vd.; Ceylan & Ceylan, 2016, s. 13).

Perslerin siyasi güç halinde tarih sahnesinde görülmeleri, ataları Ahame- neş/Akameniş'in Medlere son vermesi ile olmuştur. MÖ. 550'de siyasi olarak varlık göstermeye çalışan Perslerin, büyük ve güçlü bir imparatorluk seviyesine ulaşması MÖ. 485'te I. Darius dönemine rastlamaktadır. Roma Devleti ile çağdaş olup üç kıtaya yayılmış olan Pers Devleti; Hindistan ve Çin ile komşu sınırlara ulaşmış ve ilerde ortaya çıkacak olan İran Devletlerinin (Part-Sasani) öncüsü olmaya hak kazanmıştır (Bahar, 2011, s.263; Kuhrt, 2019, s. 353). Yaklaşık olarak MÖ.VI. yüzyıldan itibaren söz konusu coğrafyada varlık gösteren

2- Hasanlu yerleşmesi hakkında New York Metropolitan Sanat Müzesi tarafından gerçekleştirilen kazı ve detaylı bilgi için bkz: (Muscarella, 1965, s. 121 vd.; Cifarelli, 2019, s. 147 vd.).

Persler, Medlerin varlığına son vererek siyasi tarih sahnesinde yerlerini almışlardır. İran temelli kurulan Persler, Yakındoğu, Kuzeybatı Hindistan ve Türkistan'ın belli bir bölgesine kadar yayılarak Büyük İskender dönemine (MÖ. 336-323) kadar varlık göstermişlerdir (Schmitt, 1983, s. 1 vd.; Bingöl- Üngör, 2015: s. 37). Batıdan Asur, doğudan İskitlerden gelen saldırılar sonucu Persler, Elam'ın başkenti Susa'nın kuzeydoğusunda yer alan Anşan (Tell Malyan) civarına yerleşmişlerdir (Bahar, 2011: s. 297 vd.). Güneybatı Asya tarihinde etkin bir rolü olan İran coğrafyasının Anadolu coğrafyası ile geçmişte kültürel ve ticari ilişkileri olmasının yanı sıra idari ilişkilerde bulunması Pers Dönemine (MÖ. VIII-III. yüzyıl arası) tekabül etmektedir (Günaşdı & Özgül 2015, s. 105).

Merkezi Doğu Anadolu Bölgesi olan Urartu Devleti hakkında ilk bilgileri Asur kayıtlarından edindiğimiz gibi, Persler hakkında bilgi veren ilk yazılı kaynaklar MÖ. VII. yüzyıla ait Asur metinleri olmuştur. Medlere nazaran Perslerin Asurlardan uzak bir bölgede yaşaması, yazılı kaynaklarda daha çok Medlerin yer bulmasına sağlamıştır. Med ve Pers adının geçtiği ilk kayıt ise Asur kralı III. Salmanassar'a ait olan Siyah Obelisk adındaki dikilitaştır (Luckenbill, 1926, s. 39 vd.; Grayson, 1987, s. 183; Kuhrt, 2017, s. 361). İran'ın Şiraz şehrinin kuzeydoğusunda yer alan Persepolis, Antik Güneybatı Asya'ya başkentlik yapmış merkezlerden biridir. Persepolis şehri üzerine ilk arkeolojik çalışmalar, eski Pers krallarının yazıları üzerine çalışmış Schmidt'e aittir³. Persçe olmayan halleri ile birlikte bütün Pers tarihine dair yazıtların toplandığı tek yayın ise Weissbach tarafından oluşturulmuştur⁴. I. Darius'dan Xerxes'e, II. Darius'dan III. Artakserkses'e ait mühürler⁵ Pers araştırmaları hususunda ek bilgiler sunması yönüyle kısmen yeterli görülmüştür (Barnett, 1957, s. 55; Schmidt, 1981, s. 381; Tavernier, 2013, s. 2; Graf, 1994, s. 173). Zengin bir kültürel miras barındıran Persepolis şehri, birçok keşif akınına uğradığından ileri derecede sömürüye maruz kalmıştır. Persepolis'e dair uygarlık kalıntıları, İran'dan ziyade British Müzesi, Louvre Müzesi gibi farklı ülkelerin müzelerinde yer almaktadır.

Günümüze ulaşmış kaynaklarda ve güncel Eskiçağ çalışmalarında Batı dünyasının kültürünü üç temel (Hellen, Roma, Hristiyanlık) üzerine oturttüğünü görmekteyiz. Erken dönemde kayıtlara önem veren Batı dünyası, Hellence yazılmış eserleri okumayı ayrı bir değer olarak kabul ederek bu değeri aynı

3- Schmidt, 1953, s. 1 vd.; Schmidt, 1970, s. 1 vd.; Schmitt, 1991, s. 1 vd.; Schmitt, 2000, s. 1 vd.;Schmitt, 2009, s. 1 vd.

4- Weissbach, 1911, s. 1 vd.

5- Pers dil ve grameri için ayıca bkz: (Kent, 1953, s. 1 vd.; Brandenstein & Mayrhofer, 1964, s. 1 vd.; Schmitt, 1989, s. 1 vd).

zamanda bilim dünyasına da aşılamıştır. Anadolu coğrafyası bir şekilde Doğu veya öteki kavramıyla değerlendirdiği için tarih yazımı da Batı dünyasının değerleri üzerine kurgulanmıştır. Görülmektedir ki birçok konuda olduğu gibi bilimsel çalışmalarda da Batı'nın yazıp çizdiği usullere uygun terminolojiler esas alınmıştır. Esasen tarih yazımında/anlatımında hangi kültürü ve tarihini ele alıyorsak onun terminolojisini kullanmak daha yerinde bir karar teşkil etmektedir. Belirtilmelidir ki günümüzde kullanılan ve yeri geldiğinde kullanmış olduğumuz çalışmalarda esas aldığımız terminoloji ile eşdeğer ölçüde kıymet taşımaktadır. Çalışmada kullandığımız terimler Pers terminolojisine mümkün mertebe bağlı kalınarak aktarılmaya çalışılmıştır.

Dahyava Sistemi

Antikçağın en önemli uygarlıklarından biri olan Persler, söz ettiğimiz coğrafi sınırlarının dışına taşarak farklı kültürel sınırlara ulaşmışlardır. Persler, kuruluş döneminde disiplinli bir organizasyon kurmayı hedefleyerek birçok toplumu bünyesine katmıştır. Pers Devletine bağlı yaklaşık otuz ülke bulunduğu dair Kral I. Darius'a ait bir kitabede aşağıdaki ifadeler yer almıştır:

“Büyük kral Darius der ki: Ben onlara hükmettim onlar bana vergilerini getirdiler. Ben ne söyledimse onlar yaptılar. Benim yasalarım onları bir arada tuttu. Tanrı Ahuramazda'nın yardımı ile ele geçirdiğim ülkeler şunlardır: Media, Elam, Parthia, Aria, Baktria, Soğdiana, Harez m Bölgesi, Drangiana, Arakhosia, Sattagydia, Gandara, Sind, Amirgian İskitleri, Sivri başlıklı İskitler, Babilonya, Asur Ülkesi, Arabistan, Mısır, Armenia, Kappadokia, Sardes, İonia, Karadeniz'im kıyısındaki İskitler, Skudra, İonlar, Libyalılar, Etiyopyalılar, Maka'dan gelen adamlar ve Kariyalılar üzerinde hükmettiğim ülke ve halklardır” (King &Thompson, 1907, s. 1 vd. ; Kuhrt, 2007: s. 141; Memiş, 2018, s. 82).

Görüldüğü üzere birçok farklı devlet ve milleti bünyesinde barındıran Pers Devleti, çok sayıda dil, kültür, sosyo-ekonomik farklılık ile karşı karşıya kalmıştır. Söz konusu ayrılıkları bir arada tutmak amacıyla bölgelere ve alt birimlerine ayırma özelliğine sahip dahyava sistemini uygulamıştır. Bu uygulama kapsamında yönetim alanları oluşturulurken öncelikli amaç; idare kanadı bölgede bulunmadığında bile idarenin varlığını hissettirecek, toplumu yönetecek, vergi akışını sağlayacak güvenilir kaynaklar oluşturmaktır. Bu sebeple “dahyava” adında merkeze bağlı idari bölgeler oluşturulmuştur. Bu yönetim alanları vergi vermekle yükümlü kılınmış olup, iç işlerinde özerk dış işlerinde merkezi idareye bağlı organizasyonlarından oluşmaktadır. Aksi takdirde Persler için mer-

keze neredeyse 2000 km. uzaklıktaki alanları doğrudan yönetmek, imkânsız bir düşünce olmakla kalacaktı. Pers dahyavalarında uygulanmakta olan yönetim modeli basit bir şablondan ibaret olmayıp tamamen coğrafi, sosyal, ekonomik, kültürel, maddi-manevi öğeler çerçevesinde şekillenmiştir. Günümüzde eyalet kelimesine karşılık gelen dahyava sistemi sayesinde en uç bölgelerin yönetimi elde tutulmuştur. Dahyava sistemi; merkezde yer alan devlet başkanı (shah, shahanshah pātaxšāh), dahyavada (merkeze bağlı idari bölge) ikamet eden merkezi görevlinin varlığı ile (xšāça-pā-vān/khshahthrapavan) günümüz yönetim modelindeki valilik konumuna benzerlik göstermektedir (Demircioğlu, 1967, s. 445; Brosius, 2006, s. 47).

Geniş coğrafyalara hâkimiyet kurmuş Pers Devletinin idari yapılanmada kullandığı Dahyava Sistemi, kaynağını esasen Asur'dan almıştır⁶. Dahyava/ Dahyu kelimesi Avesta'da *ḫ́ iuu, da ḫ́ hu-* ülke, eski Pers dilinde ise ülke/il anlamına karşılık gelmektedir⁸. Teorik olarak sistemin Asurlulardan devşirilmekle birlikte uygulama safhasında Perslerin, Asur yönetim birimlerinden büyük bağımsız monarşiler oluşturduğunu görmekteyiz (Olmstead, 1948, s. 59; Haupt, 1921, s. 82; Tuplin, 1987, s. 114 vd.; Maffre, 2007, s. 87). Pers dönemine dair dahyava sistemi hakkında bilgilerimizin temeli, I. Darius dönemine rastlamaktadır. I. Darius iktidara geçtiği dönem Seyhun Nehri ve Nil Nehrinin ötelere, Asya'da Afganistan'ın merkezi ve Pakistan'ın kuzeyini kapsayacak şekilde uzanan Hindikuş Dağlarından Akdeniz'e uzanan alanları içeren büyük bir imparatorluk sınırları mevcuttu. I. Darius'un iktidarı süresince yaşanan ayaklanmaları otoritesiyle bastırıp istikrarı sağladığı bilinmektedir⁹. I. Darius döneminde yapılan düzenlemelerle mülki ve askeri idarenin tek elde toplanmasına özen gösterilmiş, yönetim merkezleri kralı temsil eden bir kişinin idaresine verilmiştir. I. Darius'un icraatlarının yer aldığı Behistun Kitabesinde¹⁰ bazı yönetim birimlerinde ikinci kez asayışı sağladığından söz etmesi, dahyava sisteminin geçmişinin daha erken dönemlere rastladığını doğrular niteliktedir (Olmstead,

6- Fethedilen ülkeleri kendine bağlı eyaletler haline getiren Asurlular, valiler aracılığıyla yönetimle yakın temas oluşturmuşlardır. Merkezden gelen bildirimler eyalet görevlileri aracılığıyla halka ulaştırılırdı (Olmstead, 1948, s. 59; Brosius, 2006, s. 20).

7- Tanrı Ahuramazda tarafından İran'da peygamber Zerdüşt'e gelmiş vahiydir. İran dili ve edebiyatında önem arz etmektedir (Yıldırım, 2011, s. 148).

8- <http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-satrapies>

9- I. Darius döneminde bastırılan ayaklanma ve isyanların tam olarak sona ermiş olduğunu söylemek oldukça güçtür. Çünkü Kserkses'in iktidarı döneminde de iç karışıqların yaşandığı bilinmektedir.

10- Behistun Kitabesi; detaylı bilgi için bkz: (Rawlinson, 1847, s. 45 vd., Rogers, 1901, King & Thompson 1907, Olmstead, 1938, Weissbach, 1911).

1948, s. 59; Kent, 1953, s. 181; Haupt, 1921, s. 85; Sevin, 1982, s. 274; Brosius 2006, s. 20; Casabonne, 2007, s. 26; Bingöl- Üngör, 2015: s. 43; Sarıkaya, 2016, s. 76; Kaya 2018_a, s. 247).

Öte yandan bir devletin idaresi ve istikbali için öncelik; iktidarın gücünü ve kontrolünün devamlılığını sağlamaktır. Söz konusu kriterleri sağlamak ve yönetim mekanizmasının aksaksız işleyişini gerçekleştirmek konusunda Dahyava Sistemi kadar Kral Yolu da önem arz etmiştir. Pers idaresi ve ulaşım ağında önemli yol ağlarından biri I. Darius tarafından oluşturulan Anadolu'yu doğudan batıya kadar ulaştıran Kral Yolu'dur¹¹. Sardes'ten başlayıp Phrygia bölgesi üzerinden Halys'a (Kızılırmak) varan bu yol ağı Sivas ve Malatya üzerinden Euphrates'e (Fırat Nehri) buradan İran içlerine kadar ulaşmaktaydı. Antik dönemde olduğu gibi günümüzde de Kral Yolu'nun güzergâhı üzerine yapılan birçok farklı öneri bulunmaktadır. Kral Yolu'nun yanı sıra Sardes-Susa hattını da Asurlardan sonra en yoğun kullanan Persler, Anadolu'da egemenlik sağladığı bölgelerin kontrol ve asayişini elde tutmak amacıyla MÖ. IX. yüzyılda Kral Yolu'nu oluşturmuşlardır. Bu yol Sardes'ten başlayarak Gordion, Comana, Melitene, Arbela, Opis'e kadar uzanmakta ve ikiye ayrılmaktadır. Kollardan biri Babylon ve Susa aracılığıyla Persepolis'e ulaşırken diğeri Ekbatana'ya ulaşırdı. Herodotos'un Kral Yolu ile ilgili verdiği anlatıma göre; güzergâhın doğu yönünde ilerlediği Sardes, Phrygia, Halys, Cappadocia, Cilicia ve Armenia coğrafyası arasında sınır olan Euphrates Nehri aşıldıktan sonra İran'ın başkenti Susa'ya ulaşıldığı, Sardes ve Susa arası mesafenin 90 günlük bir yolculuk süresi kadar olduğudur. Herodotos'a ait başka bir paragrafta Kserkses'in Yunanistan seferinden dönüşü anlatılırken ordunun Kapadokya'da toplanıp Sardes'e doğru yola çıktığı bilgisi verilmiştir. Halys (Kızılırmak) aşılıp, Phrygia Kelenai (Dinar), Anaua (Dazkırı) ve Tuz Gölü'nün yanından Phrygia ve Lydia sınırı olan Hieropolis'e (Denizli-Sarayköy dolayları) ulaşılmıştır. Maiandros'u aşılıp Kallatebos'dan (Denizli Buldan'a komşu kent) Sardes'e varılmıştır. Bu anlatımdan çıkarılmaktadır ki; Kserkses Herodotos'un doğu güzergâhı olarak söz ettiği yolun batı istikametinde gitse de varış noktası aynı olmuştur. Esasen Kserkses'in, Herodotos'un anlatımının aksine izlediği rotanın kullanım sebebi netlikle açıklanamasa da Pers yönetiminin oluşturduğu resmi güzergâh olduğu ve netice itibarıyla ikisinin de Kral Yolu olduğu düşünülmektedir. Bir diğer yol ağı ise Hellenler ve Romalılar tarafından kullanılmış olan Güney Yolu'dur. Bu

11- Kral Yolu güzergâhı üzerine yapılan tartışmalar için bkz.: (Graf, 1994, s. 177 vd.; French, 1998, s. 15 vd.; Ramsay, 1960, s. 29 vd.).

iki güzergâhı birbirinden ayıran Tuz Gölü, Kral Yolu'nun kuzeyinde yer alırken, Güney Yolu'nun ise güney doğrultusunda bulunmaktadır (Herodotos, V. s. 26, 52, 54; Herodotos, VI. s. 30; Herodotos, VII. s. 7, 26, 31; Herodotos, VII. s. 30; Ramsay, 1960, s. 27; Graf, 1994, s. 173; French, 1997, s. 15 vd. ;Mansel, 1995, s. 257; Schwertheim, 2009, s. 40; Duran 2015, s. 80 vd.; Erdemir, 2015, s. 4; Ball, 2016, s. 283; Memiş, 2018, s. 85; Demir, 2018, s. 29; Demir, 2020, s. 444; Duran, 2020, s. 387 vd.). Herodotos'un anlatımları günümüzde yetersiz olsa da dönemin şartları düşünüldüğünde oldukça ayrıntıya girildiği, detaylara sahip olduğu ve önemli bilgiler içerdiği bir gerçektir. Nitekim durak sayılarından, yolun ölçüsünü devrin ölçü birimleri ile ifade eden terimlere de yer vermiş olması açıklamamızı örnekler niteliktedir. Görülmektedir ki; Anadolu'da mimari yatırımlar yapmaya önem vermeyip, kültürel etki alanını yayma ihtiyacı duymamış olan Persler, yönetim birimi değeri taşıyan yerleşim alanları, idari kontrol ve ulaşım amaçlı güzergâhlar oluşturmayı öncelikli hedefleri arasına almıştır. Söz konusu yolların yanı sıra Perslerden önce elbette ki Anadolu'da ticari ve idari amaçlar için kullanılmış farklı güzergâhlar da bulunmaktadır. Hermos (Gediz Nehri) ve Maiandros (Menderes) Nehirlerinin ulaştığı dağlar ovalar bile Euphrates Nehri ve ötesine uzanan güzergâhı sayesinde Pers Kral Yolu'nun uzantısı olmuştur. Persler ve sonrası dönemde de kullanılmaya devam eden bu yol ağlarının bilhassa Hellenistik dönemde etkili olarak kullanıldığı bilinmektedir (Magie, 2002, s.13 vd.).

Xšaça-pā-van ve İşleyişi

Merkeze bağlı yönetim birimi olan eyaletlere *dahyava*, eyalette kral adına otoriteyi sağlayan şahsa ise Persçe *xšaθçapāvān/xšaça-pā-vān/khshahtrapavan* (krallığın koruyucusu olan kimse) adı verilmiştir. Akadca'da "*ahsadrapanu*", Eski Mısır dilinde "*hstrpn*"; Asur çivi yazılı belgelerinde "*lupihatu*", "*bel pihati*"; Hellence *σατράπης* "*satrapes*"; Latince "*hyparkhos*", "*arkhon*", "*praefectus*", "*praetor*", Likçe "*xsadrapa*"; İmparatorluk Aramice'sinde "*hsatrapan*", İncil Aramice'sinde ve İbranice "*ahasdarpan*", Fars dilinde ise ilk zamanlarda "*şehrâb*" daha sonra sınır koruyucusu/muhafız anlamına gelen "*atrâpân*" ve vali sıfatına karşılıyan "*sehrbân*" terimleri kullanılmıştır. Tayinlerin gerçekleştirilmesinde bölgesel farklar göz önünde tutularak hanedanlık veya xšaça-pā-vān ataması yapılmıştır. Xšaça-pā-vānlar tayin oldukları bölgede kralın sarayını model alarak kendilerine konut inşa etmek, emrinde muhafızlar ve mülkler bulundurmak hakkına sahip olmuşlardır (Olmstead, 1948, s. 59; Kent, 1953, s. 181; Schmitt, 1986, s. 418; Tuplin, 1987, s. 114; Wiesehöfer,

1996, s. 108; Briant, 2002, s. 65; Wiesehöfer, 2003, s. 94 vd.; Brosius, 2006, s. 20; Bahar, 2011, s. 299; Sarıkaya, 2011, s. 205 vd. ; Yıldırım, 2012, s. 204; Sarıkaya, 2016, s. 76; Kaya, 2018_a, s. 247; Kaya, 2018_b, s. 166; Duran, 2015, s. 62 vd.). Birleşik ad özelliği gösteren xšaça-pā-vān terimi krallık (kuralları koyan), krallık (yönetim bölgesi) kelimelerinin birleşiminden doğan anlama karşılık kullanılmıştır. Kelime analizi ise *xšaça-* “imparatorluk-egemenlik”, *pa-* “korumak- hükümdarlık”, *-van* “imparatorluğun koruyucusu/egemenliğin koruyucusu” şeklindedir¹². II. Kyros ve II. Kambyses dönemlerinde xšaça-pā-vān olarak görev alan kimseler I. Darius döneminde tek kelime çatısında toplanarak *bandaka* (vassal)¹³ olarak da nitelendirilmiştir. Merkezde kral tarafından gerçekleştirilen xšaça-pā-vān seçim ve tayinlerinde yerli olması unsurunu esas alınmıştır. Öyle ki Pers kökenli görevlilerin ayrıcalıklı konuma sahip olması, küçük dahyava birimlerine atanan xšaça-pā-vānların seçkin ailelerden gelmesi, büyük satraplıklara görevlendirilen kişilerin de kral soyundan olması bu durumu örnekler niteliktedir. Nitekim ilerleyen dönemlerde ordu ve söz konusu görevlendirmelerde milliyetçi unsurların giderek azaldığını yerini Hellenlerden seçili paralı askerlere bıraktığını görmekteyiz (Sevin, 1982, s. 275; Tuplin, 2005, s. 55; Duran, 2015, s. 68).

Dahyava görevlisi olan xšaça-pā-vānların savunma geliştirmesi, asayişin sağlanması, vergi toplanması gibi idari sorumluluklara sahip oluşu yerel bürokrasiyi, ast-üst ilişkisini ve imparatorluğun sahip olduğu geniş sınırları göstermektedir. Nitekim Mısır’da eyalet görevlisinin alt konumunda, bir nevi muhtar görevi gören “*frataraka*”, bu görevin bir alt dalı olan “*rab hayla*” unvanına sahip orduda şeflik yapan ve hukuksal konuları idare eden “*segan*” adlı memurlar bulunmaktaydı. Aynı şekilde II. Kyros’un çevresinde “*filoi*” (dost grubu), “*homotrapezoi*” (masada yoldaşlık edenler grubu), “*skeptouhi*” (asa taşıyıcılar) adlı kimselerin varlığı da bu düşünceye örnek teşkil etmektedir. Nitekim Persler Kambyses II döneminde Mısır’da egemenliği ele aldıktan sonra Mısır’da, Mısır firavunu olarak adlandırılmış kendi egemenliklerine bir tehdit olmaması halinde kurum ve unvanların özgün kalmasına önem vermişlerdir. Öyle ki Kambyses II, Mısır tebaasının onay ve desteğini alabilmek için firavunların uyguladığı protokolü her anlamda uygulamıştır. Dolayısıyla yerel yönetimlerde kullanmış oldukları görevli ve adlarının da Pers yönetimine uyarlanmış olabileceği fikrini uyandırmaktadır. Dahyava yöneticisi xšaça-pā-vānların varlığı, yönetim-

12- <http://www.iranicaonline.org/articles/achaemenid-satrapies>

13- Eilers, W. & Herrenschildt, C, <https://iranicaonline.org/>

deki monarşik yapının en somut göstergesidir. Her dahyavada hem Pers hem Med kökenli olmak üzere birbirinden bağımsız xšaça-pā-vān (eyalet birimi yöneticisi), *xhšatrapan* (genel kâtip), *xhšatrapava* (komutan) adında saraydan emir alan üç üst memur bulundurulmuştur. Bu kimseler dahyava sorumlusunun yanında yönetim işleyişini ve idaresini rapor etmekle yükümlü kılınmıştır (Olmstead, 1948, s. 124; Sevin, 1982, s. 274; Wiesehöfer, 2001, s. 59 vd.; Briant, 2002, s. 341; Cassabone, 2007, s. 27; Bingöl & Üngör, 2015, s. 42). Ancak teftiş niteliği taşıyan bu birimler dâhil I. Darius için yetersiz kalmış olmalı ki denetleme amaçlı farklı alt birimler oluşturmuştur. Bunlar adeta “kralın gözü”, “kralın kulağı” niteliğinde kimselerden meydana gelmiştir. Esasen Pers kayıtlarında “kralın gözü” ve “kralın kulağı” şeklinde değil de “*spasaka*” olarak söz konusu isim tamlaması saptanmıştır. “*Spaθaka*” ya da “*spas(a)*” kelimesinin casus, denetleyici, gözleyici manası taşıdığını ve idari mekanizmanın aktif istihbarat organı olduğu bilinmektedir. Nitekim Avesta’da “*spaθaka/spas(a)*” kelimesi Mithra adlı kralın casusu anlamında kullanılmıştır. “*Spas(θ)aka*” adlı görevli yılda bir kereye mahsus olmak üzere bir nevi kral gözüyle denetimler gerçekleştirmekle yükümlüydü. Xšaça-pā-vānların genel sorumluluklarını, dahyavada gerçekleşen sosyo-ekonomik durumları, idarenin işleyişini gözlemleyerek doğrudan krala rapor ederdi. Belirtmek gerekmektedir ki “kralın gözü” “kralın kulağı” anlamına gelen isimlerle anılan görevliler bildiri raporlarında yalnızca aksaklıkları değil aynı zamanda düzenli işleyişleri de konu edinmişlerdir. Müfettiş mahiyetinde olan bu görevlilerin unvan ve yükümlülükleri dolayısıyla görevini gerçekleştirdikleri esnada karşılaştıkları herhangi olumsuz ve usulsüz durumda anında müdahalede bulunabilmesi için emrinde hazır kıta ordusu bulunmaktaydı. Nitekim kralın gözü, kulağı niteliğinde olan *spasaka* unvanı taşıyan görevli koşulsuz şartsız xšaça-pā-vānlara itaat etmek mecburiyetinde değildi (Herodotos, I. s. 114; Ksenophon, VII. s. 6; Balcer, 1977, s. 258 vd.; Tuplin, 1987, s. 168; Lloyd, 2000, s. 122; Oates, 2004, s. 143; Morria & Scheidel, 2009, s. 86; Duran, 2015, s. 80; Kaya, 2018_b, s. 167).

Merkezde krala bağlı olan dahyavalar siyasi askeri ve sosyal yükümlülüklerin yanı sıra ekonomik anlamda vergi ile mükellef tutulmuştur. Bu görevi doğrudan krala bağlı “*ganzabara*” unvanlı finans memurları icra etmekteydi (Olmstead, 1948, s. 59). Dahyavalar nakdi (gümüş) ve ayni (at, gıda, sığır) olmak üzere sosyal ve ekonomik şartları elverdiği ölçüde iki çeşit vergiye tabiydi¹⁴.

14- Armenia xšaça-pā-vānı Pers merkezi idaresine haraç adı altında yılda 20 bin at sunmuş ve bölgede mevcut ünlü *Nesaeen* at cinsini hususi olarak yönetim merkezinin hizmetine sunmuştur (Duran, 2015, s. 74).

Xşaça-pā-vanların yükümlü olduğu konulardan biri de zirai hususlardır. Dolayısıyla, gıda ve gıdanın depolanması, arazilerin ekim ve hasadı, ağaç ve tohum ekimi, söz konusu ekimlerin korunması başlıca zirai sorumlulukları arasında yer almaktadır. Dahyavaların bazılarında su ve yer altı kaynakları, Pers maliyesine katkı sağlayan diğer gelir kaynakları arasında sayılmıştır. Xşaça-pā-vānların zirai hususlar, dahyava anlaşmaları, dilekçeler, mektuplaşmaların arşiv kaydını tutmak gibi sorumluluklara sahip oluşu görevlilerin bürokrasi yönünü temsil eder. Her dahyava sadece satrap görevlisinin uyarısı ile değil kendileri de hane sahibi olarak satraplıklarını gözetleme ve koruma yükümlülüğünü taşımaktaydı (Dusinberre, 2003, s. 2; Casabonne, 2007, s. 25; Holland, 2007, s. 212; Morris & Scheidel, 2009, s. 82; Duran, 2015, s. 75). Bu sorumluk yönetici-yöneten arasında etnik farklılıklar bulunsa bile hayatlarını idame ettirdikleri toprak parçasına, değerlerine sahip çıkma özelliklerini yansıtmaktaydı

Merkezde kralın gözetiminde idareyi sağlayan bir nevi küçük hükümdarlar olan xşaça-pā-vānlar aynı zamanda krallık için askeri güç görevi de taşıyan, savaş esnasında devletin ordusuna lojistik, gıda ve askeri malzeme temin etme hususunda da yetkiliydi. Bünyesinde düzenli ordu barındıran xşaça-pā-vānlar aynı zamanda merkezi otoriteye karşı olası isyanları anında önleme özelliğine de sahipti. Öte yandan hali hazırda böyle bir gücün bulunduğunu bilmek, oluşabilecek bağımsızlık arzularının kıvılcımlanmasını bertaraf etmede kullanılmış olmalıdır. Xşaça-pā-vānların anlık müdahale yetkisi ve emrinde ordu bulundurma özelliği, askeri ve diplomatik yönünü göstermektedir ancak belirtmek gerekmektedir ki bu tür eylemler için bir şekilde kraliyetten imtiyaz almak mecburiyeti de söz konusudur (Sevin, 1982, s. 274; Casabonne, 2007, s. 30; Polat, 2014, s. 20; Duran, 2015, s. 73).

Doğu Anadolu Bölgesinde Pers Yönetim Mekanizması

Geçmişten günümüze gelişkin kültürü ve siyasi tarihi ile önem arz eden bölge tarihinde MÖ. IX-VI yüzyılın ortalarına kadar başrol görevi üstlenen Urartu Devleti'nin tarihsel sahneden silinmesi sonrası yaşanan süreç ve bu paralelde gelişen olay akışıyla ilgili yeterli bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Urartu Devleti ardında büyük bir boşluk bırakmış olmalı ki, bölgede IX. yüzyıldan beri var olan statükoya dair bir iz kalmamıştır. Urartu Devletinin yıkılışında etkin role sahip olan Medlere, Persler son vermiştir. Dolayısıyla daha önce Med egemenliğinde bulunan Doğu Anadolu Bölgesi doğrudan Pers hâkimiyetine geçmiştir. Yönetimin Perslere geçmesi (MÖ. 550) ve xşaça-pā-vān tayinleri sonucu Anadolu coğrafyası ilk kez yerlisi olmayan bir uygarlık tarafından yönetildiği

döneme girmiştir. Pers Devleti yaklaşık iki yüzyılı aşkın süre egemen olan Urartu Devletinin yok olması sonucu Anadolu coğrafyasını, kültürel ve siyasal anlamda doğrudan etkilemiştir. Dahyava sistemi, II. Kyros döneminde (MÖ. 559-530) temelleri atılıp I. Darius döneminde (MÖ. 552-485) yaşanan ayaklanmalar sonucu iç idarede düzenlemeye gidilmesiyle hâkimiyet alanlarında uygulanmış yönetim sistemidir (Ghirshman, 1954, s. 129; Yavuz, 2014, s. 2; Schwertheim, 2009, s. 39; Yiğitpaşa, 2016, s. 99).

Günümüz Anadolu coğrafyasında bulunan dahyavalardan Doğu Anadolu Bölgesi olan Armenia, neredeyse bütün Pers yazıtlarında bahsi olunan beş bölgeden biridir. II. Kyros döneminde Armenia coğrafyasının Urartu olarak da nitelendirildiği bilinmektedir. Nitekim bölgenin Van Gölü ve Euphrates Nehri dolaylarını kapsaması bu duruma örnek teşkil etmiş olmalıdır (Olmstead, 1948, s. 59; Briant, 2002, s.742; Ceylan, 2015, s. 4; Kaya, 2018_a, s. 163). MÖ. 3000'den günümüze ulaşmış kayıtlarda Doğu Anadolu Bölgesi'nin Geç Demir Çağında Armanu veya Armenia şeklinde nitelendirildiği bilinmektedir¹⁵. Persler ise Doğu Anadolu Bölgesine Armenia Dahyavasını adını vermiştir. Armenia adı VI. yüzyılda da Pers kralı Darius dönemine ait kitabelerde de bölge adını temsilen kullanılmıştır. Batıda Yukarı Euphrates Nehri sularının, güneyde İdigna (Dicle) nehrinin ve doğuda Urmiye Gölünden kuzey yönünde çizilen bir doğrultu ile sınırlanmış olan dağlık bölgedir. Doğuda Media Atropatane (günümüz Azerbaycan), batıda Cappadocia ve Kommagene tarafından çevrilidir. Armenia coğrafyasının tabii sınırları Yukarı Euphrates ve Van Gölü çevresi, Arakses/ Arsakes (Aras) nehri Vadisi boyunca uzanan alanlar ve kuzeyde Gökçe Gölü, Kafkasya'da ise İberia'nın (Gürcistan) doğu yarısını kapsamaktadır. Sınır çizgilerini tam olarak belirtmek mümkün olmasa da ana hatlarıyla Euphrates, İdigna ve Arakses/ Arsakes nehirlerinin havzası ile Van ve Urmiye Gölü'nü çevreleyip Anadolu'nun doğusunda yer aldığı söylenebilir (Drower vd. 1996, s. 170 vd.; Lylod, 2000, s. 207; Redgate, 2000, s. 11; Galichian, 2004, s. 8).

Söz konusu bilgiler doğrultusunda Armenia isminin coğrafi bir ad olduğu açık bir bilgidir. İlk olarak Behistun Kitabesinde adlarına rastlamış olduğumuz Armenialılar'ın adının, daha eskilere gidememekle beraber kendileri için Haikh (tekil halde Hai- Hay) nitelendirmesini kullandığı ancak Armen adını kullanmadıkları bilinmektedir. Dolayısıyla Behistun Kitabesinde de Doğu Anadolu

15- M.Ö. 2200'de Akkad kralı Naram-Sin tarafından Anadolu'ya yapılmış olan seferi konu alan Şartamhari metinlerinde Van ve dolaylarına "Armanu" veya "Armenia" memleketi denildiği saptanmıştır. Öyle ki kendine köken arayışında bulunan Ermeniler, bölgeye ulaşmadan yaklaşık 1600 yıl evvel de Doğu Anadolu Bölgesi'nde Armanu memleketi bulunmakta olduğu bilgisi söz konusu kayıtlardan edinilmiştir (Memiş, 2005, s. 4).

bölgesini nitelendirmek için verilen bu ad coğrafi bir tabiri karşılamak suretiyle kullanılmıştır (Ceylan, 2015, s. 9; Erdemir, 2014, s. 3). Öte yandan belirtmek gerekmektedir ki Antikçağda siyasi sınırlar günümüzde olduğu gibi yüz ölçüm bilgisini verecek düzeyde ve imkânda değildi. Altı çizilerek belirtmek gerekmektedir ki bölge adını temsilen kullanılan bu terim hiçbir surette bir etnik veya köken arayışını karşılamamakta olup, yalnızca coğrafi bir nitelendirmeden ibaret bulunmaktadır.

Antikçağ yazarlarından Herodotos ve Ksenophon'un da Armenia Dahyası üzerine verdiği tasvirler bilim dünyasında coğrafi açıdan önem arz etmiştir. Antikçağ yazarlarından Strabon, Armenia'nın coğrafi sınırlarından bahsederken doğusunda Media, batısında Cappadocia, kuzeyinde Kolhis ve İberia, güneyinde ise Syria, Euphrates, Kommagene ile çevrili bir bölge olduğunu belirtmiştir (Strabon, XII.1, 1, XII. 2, 10, XII. 3, 1, XII. 3, 15, XII. 3, 18, XII. 3, 28, XII. 3, 30; Herodotos, I. 94; V. 49, 52; VII. 70; Ksenophon, IV. 4, 1; Strabon, XI: 14, 12; Plinius, VI: 8, 9; Chahin, 2001, s. 43 vd.). Ksenophon'un komuta görevini üstlendiği ordunun dönüş güzergâhı olması detaylı bilgiler aktarmasına olanak sağlamıştır (Lehman& Haupt 1921, s. 118; Mitford, 2000, s. 127 vd.; Tuplin, 1991, s. 37 vd.). Ksenophon, Euphrates Nehrinden doğuya gidildiğinde İdigna Nehrinin kendi kolu olan Kentrites (Botan) Çayı ile birleşme yerinin Armenia coğrafyasının güneyini oluşturduğunu belirtmiştir. Bölgede yer alan farklı adlarda halk toplulukları olduğunu ve bunlar arasında Kardukhlar¹⁶, Phasianlar¹⁷, Taokhlar¹⁸, Khalybler, Skythenler¹⁹, Makronlar, Mossynoikler²⁰, Kolkhlar²¹ bulunduğunu belirtmiştir (Herodotos, I.104, IV. 37, 40 ; Ksenophon, III. 5, 1, 18; Ksenophon, IV, 2, 3; Ksenophon, IV.8, 8 vd.; Müller, 1997, s. 100 vd.; Koromila, 2002, s. 284 vd.; Rothman, 2004, s. 143 vd.). Herodotos bölge hak-

16- Van Gölü güneyinde yaşayan savaşçı halk topluluğu.

17- Phasian adlı halk topluluğunun Phasis ırmağı çevresinde yaşayan bir halk olduğu iddia edilmiştir. Kırzioğlu; Ksenophon'un tasvirlerini baz alarak Aras nehrine sol taraftan katılan suyun adı olarak nitelendirmiştir. Ayrıca Phasian adının Kafkas dağlarının ardından gelen göçmenler olan Phasisler'in olduğu belirtilmektedir. Nitekim günümüz Gürcistan'ında Poti kenti üzerinden denize akan Phasis adlı bir ırmağın varlığı bu bilgiyi destekler niteliktedir (Lehmann- Haupt, 1910, s. 731 vd.; Honigmann, 1970, s. 194; Kırzioğlu, 1984, s. 94; Konukçu, 2008, s. 235 vd.; Özgül, 2011_a, s. 35; Özgül, 2011_b, s. 96).

18- Taokh ve Khalybler günümüz Erzurum ve Bayburt ilini kapsamaktaydı (Ksenophon, IV.3. 1.vd.).

19- Herodotos, Skythenler Makronlar ile komşu olduklarını, Makronların yaklaşık M.Ö. 480'lerde Pers ordusunda yer alan paralı askerler olduğu hakkında bilgi verir. Pers kaynaklarında ise Skythenler için Saka terimi kullanılmıştır (Herodotos, VII.78; Özgül, 2015, s. 164)

20- Makronlardan sonra Mossynoikler'in Kerasous'da (Giresun) yaşadıkları hakkında bilgi verilmiştir (Hecataeus, 288; Diodorus Siculus, XIV. 30. 5; Müller, 1997, s. 182).

21- Karadeniz kıyı şeridi ise Kolkhis olarak adlandırılmıştır

kında anlatımlarda bulunurken doğu ve güneydoğudan Cappadocia ve Cilicia ile komşu olduğunu Euphrates ile doğal bir sınırı bulunduğunu doğusunda ise Matienler'in yaşadığını aktarmıştır (Herodotos, V:49).

Armenia dahyavasının coğrafi sınırlarına dair genel bilgiler verdikten sonra siyasi tarihine bakacak olursak bu konu da oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Pers yönetimi kapsamında hanedan hâkimiyetinin izlendiği bölgelerden biri olmuştur. Armenia coğrafyası hakkında ilk bilgilerimiz esasında Med dönemine (Kral Astyages) rastlamasına rağmen, Pers literatüründe yer buluşu Kyros'un tahta çıktığı dönem olmuştur. Med kralı Astyages'in ölümüyle tahta geçen II. Kyaksares ve Kyros ittifak kurup Asur ve Babillere son vermeyi amaçlamıştır. Bu durumu fırsat bilen Armenia kralı Tigranes tabi tutulduğu vergi ve asker sayısını reddederek bağımsızlık arzusu ile ayaklanmıştır. Her ne kadar II. Kyaksares sözlü olarak hatadan dönmesine şans tanınmış ise de Kyros, Tigranesin çığırından çıktığını artık durdurulmasının güç olduğunu anlayarak av partisi bahanesi ile Armenia coğrafyasına çok sayıda askeri ile sefere çıkmıştır. Sefer sonucunda Armenia kralı ve ailesini esir almış ancak Tigranes'in bağlılık arzusuna merhamet ile karşılık verdiğinden, bölge halkının takdirini kazanmıştır. Takdirine karşılık Kyros ve Armenia arasında ittifak oluşturulmuş ve Armenia'nın komşusu olan Khaldean adlı halk topluluğuna saldırı düzenlenerek bölgede kontrol amaçlı bir kale yaptırılmıştır. Bu sayede komşu Khaldean tarafından gelebilecek yeni saldırıların önünü kesmek amaçlanmıştır. Sefer dönüşü II. Kyaksares yaşlılığı dolayısıyla komutayı Kyros'a bırakarak kız kardeşi ve Kyros arasında evlilik bağı kurmuştur. Kyros, MÖ. 549'da Med başkenti Ekbatana'yı ele geçirerek Medlere son vermiştir. İktidarın el değiştirmesi dolayısıyla bağlılığı sağlanmış olan Armenia, zaman zaman ayaklanma eğiliminde bulunmuş olsa bile tabi tutulduğu yükümlülüklerle Perslere geçmiştir (Demir, 2014,s. 1 vd.).

Armenia bölgesinin, I. Darius döneminde de ayaklanma ve isyan eğilimi göstermesi I. Darius'un idari değişikliklere gitmesinde etkili olan durumlardan birini oluşturmuştur. Esasen Kyros döneminde idari işlerde milliyetçilik unsuru çok fazla dikkate alınmazken, I.Darius dahyava tayinlerinde ve bürokraside yerli olunmasına, kraliyet kökenli şahısların tayin edilmesine özen göstermiştir. MÖ. 518 tarihli üç dilde yazılmış Behistun Yazıtında Armenia coğrafyasında gerçekleşmiş olan ayaklanma ve o eksende gelişen durumlar aşağıda verildiği şekilde kayda alınmıştır:

“Kral Darius söylemektedir: Benim hizmetkârım Dâdarşi isimli bir Armenia'lıyı Armenia'ya gönderdim ve ona söyledim: ‘Git, ayaklanan ve beni ta-

nımayan ordunun cezasını ver”. Böylelikle Dâdarşi harekete geçti. Armenia’ya geldiğinde, ayaklananlar birleştiler ve onunla çatışmak için Dâdarşi’ye karşı ilerlediler... Ayaklananlar ikinci defa toplandılar ve çatışma için Dâdarşi’ye karşı ilerlediler. Armenia’da Tigra olarak adlandırılan bir kalede çatışmaya katıldılar... Ayaklananlar üçüncü defa toplandılar ve çatışma için Dâdarşi’ye karşı ilerlediler. Armenia’da Uyamâ olarak adlandırılan bir kalede çatışmaya katıldılar... Böylece Dâdarşi ben Armenia’ya gelinceye kadar, Armenia’da benim için bekledi... Kral Darius söylemektedir: Benim hizmetkârım Vaumisa isimli bir Persliyi Armenia’ya gönderdim ve ona söyledim: ‘Git, ayaklanan ve beni tanımayan ordunun cezasını ver’. Böylelikle Vaumisa harekete geçti. Armenia’ya geldiğinde, ayaklananlar birleştiler ve onunla çatışmak için Vaumisa’ya karşı ilerlediler. Assyria’da İzalâ denilen bölgede çatışma gerçekleşti...²² Ayaklananlar tekrar toplandılar ve çatışma için Vaumisa’ya karşı ilerlediler. Armenia’da Autiyâra olarak adlandırılan bir kalede çatışmaya katıldılar... Ahuramazda’nın yardımıyla, ordum ayaklananları tamamen mahvetti... Böylece Vaumisa ben Armenia’ya gelinceye kadar, Armenia’da benim için bekledi ...” . I. Darius döneminde bölgesel olarak baş gösteren ayaklanma ve isyan eğilimleri merkezde yer alan kral tarafından atanan görevliler aracılığıyla bastırılmaya ve kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu ayaklanmaların bölgesel mi bireysel mi başladığına dair net bir ifade bulunamasa da uzun süre siyasi otoriteyi uğraştırdığı açıktır. Öte yandan ayaklanmaları en az bir kere bastırılmış olan grupların tekrar ayaklanma isyan eğilimi göstermesi buna cesaret etmesi bir yandan da siyasi otorite de zayıflık veya boşluk olduğunu düşündürmektedir. Nitekim bu kadar isyan hareketi arasında iktidara sadık, otoriteye itaatkâr kalabilen görevlilerin bulunması da yönetim uygulamasında seçimine özen gösterilen görevlilerin oldukça önem arz ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla ayaklanmaların bastırılmasında I. Darius’un emrindeki komutanlar görev alması, sunulan bağlılık yeminleri ve af dileyişlerinin de yalnızca I. Darius’un huzurunda olması tek üstün gücün kral olduğunun göstergesi denilebilir (Thompson & King, 1907, 27 vd.; Kuhrt, 2007: s. 140 vd.; Demir, 2014, s. 3 vd. ; Memiş, 2018, s. 80).

Behistun Yazıtında yine aynı dönemlere ait ancak bu kez Babylonia kralı Nabonidos (MÖ. 556- 539) oğlu Nebukhadnezzar olduğunu iddia eden ve Baby-

22- İzala adlı bölge, Asur yazıtlarında da yer bulmuş ve bu bölge Tur Abidin dağ silsilesinin doğusunda bulunmaktadır. Mardin/Nusaybin ve İdil arasındaki yer Dibek Dağı’dır. Autiyara ise Antik dönemde Tyare adıyla nitelendirilmiş olan Armenia coğrafyasında bulunduğu, muhtemel olarak Mardin Platosu olan Tur Abidin’in doğu yönünden Dicle Nehri’ni takiben kuzeye, Asur ülkesinden Armenia’ya geçişin sağlandığı bölgedir (Thompson-King, 1907, s. 180; Olmstead, 1948, s. 113 vd.; Radner, 2006, s. 291 vd.; Demir, 2014, s. 4).

lonia krallığını ele geçirmiş olan Armenialı Arakha da ayaklanması dolayısıyla konu alınmıştır:

“Kral Darius söylemektedir: Ben Persia ve Media’da iken, Babylonialar ikinci kez bana karşı ayaklandılar. Haldita’nın oğlu Arakha isimli bir Armenialı Babylonya’da ayaklandı. Dubâla olarak adlandırılan bir bölgede, insanlara yalan uydurdu ve söyledi: ‘Ben Nabonidos’un oğlu Nebukhadnezzar’ım’. Böylece Babylonya halkı bana karşı ayaklandı ve Arakha’nın safına geçtiler. O Babylonya’u ele geçirdi ve Babylonya’da kral oldu. Bunun üzerine Babylonya’ya bir ordu gönderdim. Benim hizmetkârım Intaphrenes [Vidafarnâ] isimli Persli’yi onların lideri olarak atadım ve böylece onlara konuştum: ‘Git, beni tanımayan o Babylonya ordusunu cezalandır’. Bunun üzerine Intaphrenes ordusuyla Babylonya üzerine yürüdü... Ahuramazda’nın yardımıyla, Intaphrenes Babyloniaları mahvetti ve insanları benim safıma çekti...” Bu ayaklanma eyleminin de bastırılması ile (MÖ. 521 sonları) geçmişinde yaklaşık beş ayaklanması kaydedilen Armenia coğrafyası yükümlü olduğu şart ve vergilerle Pers İmparatorluğunun daimi bir bölgesi olmuştur (Demir, 2014, s. 4). Nitekim Pers devlet yönetiminde oldukça önem verilen yönetici görevlinin, yerli olması özelliğinin uygulanmasının ne kadar elzem olduğu açıktır. Zira yerli olmaması her an oluşabilecek bir otorite boşluğunu fırsata çevirme ihtimali olduğunu ve kısa sürede topluluğu etkisi altına alabileceğini göstermektedir.

I. Kserkses döneminde, yönetim merkeze bağlı Armenia’nın Pers idari merkezlerinden biri olduğu, Urartu Devleti başkenti Tuşpa’nın ise yönetim merkezi olduğu düşünülmektedir. Öyle ki I. Kserkses’in kendi adına ithafen yazdırıldığı Van Kalesi güney kayalıklarının zirvesinde doğu batı doğrultulu yer alan Kserkses yazıtı bu düşünceye dayanak oluşturmaktadır. “Büyük Tanrı Ahura-mazda, tanrıların en büyüğü, yeryüzünü yaratan, gökyüzünü yaratan, insanı ya-ratan, insanın mutluluğunu yaratan, Darius’u kral yapan, kralların kralı, kral-ların önderi. Ben Kserkses, büyük kral, kralların kralı, tüm halkların bu dünyanın kralı, Darius’un oğlu, bir Akhaimenid. Kral Xerxes der ki; Kral Darius, benim babam, Tanrı Ahuramazda’nın yardımıyla güzel binalar inşa etti. Bu nişin oyul-masını emretti, fakat yazıt yaptıramadı. Yazıtın yazılması için ben emir verdim. Tanrı Ahuramazda diğer tanrılarla beni korusun, krallığımı ve inşa ettiklerimi korusun” şeklinde ifadelerde bulunmuştur. Kserkses Yazıtı, Pers hâkimiyetinin ulaştığı alanlarda varlığını meşrulaştırma arzusu kaynaklıdır. Yazıt bulunduğu yerin sarplığı yönüyle Urartu krallarının tercihine benzemesi ve gücünü yerle-

şik uygarlığın gücüyle bağdaştırması yönüyle dikkat çekmektedir. Dolayısıyla ulaşılmaması güç bir alana kazanmış olması, konumunun tesadüfî olmadığı fikrine ışık tutmaktadır. Dikdörtgen niş ile çevrili, üç sütunlu (Persçe, Elamca, Babilce) yazıtta Kral Kserkses; (Tarhan, 2007, s. 120 vd; Basello, 2013, s. 138).

Bölgeye dair bilgiler Pers kralı II. Darius'un oğulları II. Artakserkses ve Kyros ile devam etmektedir. MÖ. 400-401 tarihleri arasında Sardes xšaça-pā-vānı olan Kyros ve II. Artakserkses'in hükümdarlık arzusu ile başlayan Pers-Hellen mücadelesi esnasında Armenia coğrafyası, Pers dahyavası olduğundan taraflar arasında aktif rol oynamıştır. Bölge hakkında detaylı bilgilere sahip olmamız; Kunaksa Savaşından (MÖ. 401) sonra Ksenophon'un komuta ettiği on bin paralı askerinin, İdigna Nehrini ters yönden takip etmesi sonucu bölgeye yolunun düşmesiyle ilintilidir. Kunaksa Savaşı esnasında Armenia xšaça-pā-vānı Orontes'in babası olan Artasyras'ın (kralın gözü olması dolayısıyla) II. Artakserkes ile aralarında oldukça yakın bir ilişki bulunduğu bilinmektedir. Dolayısıyla üstün yardımları da kralın gözüne girmesini sağlamış ve bu ilişkiyi Artasyras'ın oğlu Orontes ile kızını evlendirerek sağlamlaştırmıştır. Bu sayede xšaça-pā-vān olarak atayacağı Orontes, Pers soylu sınıfından olma kriterini sağlamış öte yandan kralın ailesi ile kurduğu bağ dolayısıyla ayrıcalıklar elde etmiştir. Muhtemeldir ki bu bağ Armenia xšaça-pā-vānlığının idaresini de beraberinde getirmiştir. Bölge genelinde Pers mimarisi hakkında bilgi verecek nitelikte saraya ait yapılar bulunmamış veya günümüze ulaşmamıştır. Ancak saray çevresinde sosyal yaşamın sürdürüldüğü alanların ve idari birimlerden sorumlu görevlilerin varlığını Ksenophon, *Anabasis* adlı eserinde konu edinmiştir. Detaylı anlatımların yer aldığı eserde Doğu Anadolu Bölgesine geldiğinde kendilerini karşılayan xšaça-pā-vān'ın Orontes²³ adlı bir şahıs olduğunu ve aynı zamanda Pers kralı II. Artakserkses'in damadı olduğunu, yardımcısının ise Tribazos adında bir şahıs olduğu belirtilmiştir (Ksenophon, II. 4.8.9; Ksenophon, IV.3. 1. 4.4.7.1; Osborne, 1973, s. 517; Sarıkaya & Arslan, 2017, s. 89; Kaya, 2018_b, s. 173). *Anabasis* adlı eserde bölge siyasi tarihinin yanı sıra sosyo-kültürel-ekonomik-coğrafi özellikleri hakkında bilgiler aktarmıştır. Bölgede buğday, kuru üzüm, sebze, küçük ve büyükbaş hayvan, at yetiştiriciliği, yerleşim alanındaki halkların idarecisi olan xšaça-pā-vān ve yardımcısı olan *komarkhoi*'nin²⁴ varlığına dair açıklamalarda bulunulmuş olunması bölgede mevcut Pers idari

23- Aynı dönemde Mysia'da görevli başka bir Orontes daha olduğu bilgisi de bulunmaktadır. Bu konu üzerine tartışmalar ve detaylı bilgi için bkz. (Reinach, 1890, s. 362 vd).

24- Yönetici yardımcısı, şef (Russel, 1982, s. 58).

mekanizmasını gözler önüne sermektedir (Ksenophon, IV. 4, 9, 5, 34) .

Doğu Anadolu Bölgesini Pers idaresi altında yönettiği bilinen ilk hanedanlık Orontid sülalesidir. Ksenophon Onbinlerin Dönüş Yolu adlı eserinde bölgeye dair edindiği fikir ve izlenimleri aktarırken; Orontes (MÖ. 401-344)adlı xšaça-pā-vān'ın kimliği hakkında:

“hem kralın soyundan gelen hem de savaş konusunda Perslerin en iyilerinden biri olduğu söylenen Orontes”... ifadelerini kullanmıştır (Ksenophon, I. 6. 1; Demir, 2014, s. 5 vd.). Orontes adı İran menşeli olup Aurand (kudretli, büyük, kahraman) sözcüğünden gelmektedir. Pers dilinde bulunan *aruand* sözcüğü ile ilişkilidir. (Hübschmann, 1897, s. 29 vd. Toumanoff, 1963, s. 278).

Günümüze tam olarak ulaşmamış olan Kommagene Yazıtında Orontes adlı xšaça-pā-vān'ın Pers kralı II. Artakserkses'in kızı Rhodogoune ile evlilik gerçekleştirmiş olduğu konu alınmıştır²⁵. Öyle ki bu evlilik Orontid Hanedanlığının Armenia bölgesinde siyasi varlık göstermesinde etkili olmuştur. Kurulan bu siyasi bağ sayesinde Orontidler bölgede varlık göstermiştir. Orontidler Sardes'ten yola çıkan Hellen ordusunun Anadolu topraklarında ilerleyişini gözlem altında tutmuştur. Askerlerin bölgede ilerleyişini kontrol altında tutan Orontes'in amacı, bölgeye kontrol ve güvenliğini sağlamak olduğundan bu ordunun girişini engellemek veya en kontrolü altında geçişlerini sağlamaktır. Hellenlerin, Armenia coğrafyasında ilerlerken Pers dilini kullanarak anlaşmaya çalıştıklarını Ksenophon'dan bilgi edinmekteyiz. Bu durum o dönemde merkezi idare ile yöneticiler arasında kurulan ilişkinin de devletin dili ile sağlandığını göstermeye yardımcı olmaktadır. Pers yönetim birimlerinde haleflik uygulaması esas alındığından Orontes'in ölümü sonrası, bölgede idari boşluk yaşanmaması adına Pers kralı III. Artakserkses, yedi pers soyundan gelen akrabası III. Darius'u (Kodommanos) Armenia yönetimine getirmiştir. Amaç I. Orontes'in oğlu veya torunu olduğu düşünülen II. Orontes'in idare etme olgunluğuna erişmesini beklemek olsa gerektir. III. Darius Pers tahtına çıkınca Armenia yönetimine II. Orontes (MÖ. 336-331) yardımcısı Mithranes ile (1 Ekim 331) getirilmiştir. Mezopotamya, Erbil (Arbela) kenti Gaugamela Ovasında III. Darius ve Büyük İskender'in karşılaşmasında II. Orontes de Pers ordusuna askeri katkı sağlamış ancak savaş Perslerin yenilmesi ile sonlanmıştır. Pers ordusu sayıca üstün ol-

25- Yazıt hakkında detaylı bilgi için bk.: *IGL.Syr.* 1, no. 3 = *OGIS* no. 392 (sat. 10- 15) Ἀροάνδην Ἀρτασοῦρα τὸν γαμήσαντα βασιλίσα[ν] [Po]δ[ο]γούνην τὴν βασ[ι]λέω[ς] [[βα]σιλέων μεγ[ά]λου Ἀρτα]ξέρξου τοῦ κ[α]ὶ Ἀρσάκου(?)] θυγατέρα. *IGL.Syr.* 1 no. 17 = *OGIS* no. 391 (sat. 7-10) Ἀροάνδην Ἀρτασοῦρα τὸν γαμήσαντα βασιλίσα[ν] Ῥοδογούνην τὴν Ἀρταξέρξου θυγατέρα.

masına rağmen taktik yoksunluğundan mağlup olmuş ve Büyük İskender, *Asya Kralı* unvanı alarak Pers imparatorluk başkentlerini de ele geçirmiştir. Böylece Pers hâkimiyet alanları doğrudan Büyük İskender'e geçmiştir. Gaugamela savaşında Perslerin yenilgi alması kadar dikkat çeken bir diğer olay II. Orontes'in aynı zamanda Lydia xsaçapavanı olan yardımcısı Mithranes'in ihanetidir. Mithranes hem iktidar arzusu hem devletin son dönemlerindeki siyasi boşlukları lehine çevirmek adına böyle bir girişimde bulunmuş olmalıdır. Nitekim Mithranes (MÖ. 334) Granikos Savaşında Büyük İskender'e şartsız teslim olduğundan Gaugamela Savaşı sonrası Mithranes'i Armenia xšaça-pā-vānı olarak tayin ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla bu bilgi Büyük İskender'in Arakani²⁶nehriden geçip yönünü doğuya çevirdiği dönemde bile Armenia Dahyavasının Pers idaresi altında olduğunu göstermektedir. Büyük İskender dahyavalara dokunmayarak ihanetleri olmadığı sürece aynı görevlileri ile devam etmiş ancak mali birimlere Persleri atamamıştır. Dahyava sistemi değişikliklere uğrayarak bir süre daha varlığını devam ettirmiştir. Nitekim Büyük İskender'in de vefatıyla beraber komutanları arasında yaşanan siyasi çalkantılar yaşanması dahyava uygulamasının da sonunu getirmiştir (Toumanoff, 1963, s. 279; Osborne, 1973, s. 520; Demir, 2014, s. 8; Tekin, 2010, s. 136; Duran, 2015, s. 83; Sarıkaya, 2016, s. 78; Doğan, 2019, s. 58 vd.).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Doğu Anadolu Bölgesi denildiğinde akla ilk gelen uygarlık olan Urartu Devleti MÖ. IX. ve VI. yüzyıllar arası bölge genelinde, hatta sınırlarını aşarak farklı coğrafyalarda uzun yıllar hüküm sürmüştür. Köklü ve zengin bir kültürel mirasa sahip olan Urartu Devletinin tarihi sahneden silinmesiyle mevcut düzen bilim dünyasında uzun bir boşluk ve belirsizlik süreci yaratmıştır. Nitekim bölge sahip olduğu stratejik konumu dolayısıyla tarih boyunca yalnızca Urartuların değil Med, Pers ve Roma uygarlığı için de elde tutulması arzu edilen stratejik bir bölge olmuştur.

Pers Devleti kuruluşundan yıkılışına kadar gözlemci ve çıkarları doğrultusunda akıllıca politikalar izleyen bir uygarlık olmuştur. Kuruluş döneminde İran'a hâkim uygarlık olan Medlerin zayıf noktalarını ustalıklı tespit ederek Medlerin komşuları ile münasebetlerini gözlemlemiş, doğru zamanı ve ortamı bekleyerek gerekli gördüğü takdirde evlilik gibi bir akit ile varlığını sağlamlaştırmıştır. Medlere son vererek Pers İmparatorluğunun gelişimini başlatan Pers

26- Fırat nehrinin Doğu Anadolu Bölgesindeki kollarından biri (Wolohojian, 1969, s. 87 vd.).

kralı Kyros, kısa zamanda geniş alanlara hükmetmesini sağlayacak bir siyaset izlemiştir. Bu alanları elde tutmak, en az elde etmek kadar kıymet taşımıştır ki günümüzde eyalet adı verdiğimiz idari alanlara bölerek dahyava adı verilen uygulamayı yönetim mekanizmasına uygulamıştır. Esasen Asur kökenli olduğunu düşündüğümüz bu uygulama Pers Devleti gibi gelişken bir uygarlığın potasında güncellenerek, bölgesel ve kültürel farklılıklar göz önüne alınarak daha fonksiyonlu hale getirilmiştir.

Pers Devleti yönetimde özerk yapıya sahip yönetim birimleri oluşturarak uzun soluklu bir siyasi dönem geçirmiştir. Esasen kendi devlet işleyişini ve çıkarını sağlamak adına yapılan bu uygulamada idareye ters düşülmediği takdirde hem yönetilen hem yönetenin kazanç sağladığı bir uygulama olduğunu görmekteyiz. Kral tarafından belirlenmiş yükümlülükler doğrultusunda içte ve dışta güvenliği sağlanan halkların sorunsuz idaresi, merkezden tayin edilmiş yetkililer tarafından sağlanmıştır. Nihayetinde toplumun güvenlik ve refahını sağlamak karşılıksız kalmamış vergi, asker, haraç ve hediye gibi taleplere dayandırılmıştır. Perslerin, mağlup ettiği halkları yükümlü kıldığı iki temel şart; koşulsuz sadakat ve belirtilen vergiler olmuştur. Vergi yükümlülüğünü aksaksız olarak uygulamak için yol ağına dayalı dahyava sistemi kullanılmıştır. Uygulama yalnızca yönetim değil yanı sıra idare, istihbarat, kontrol, asayiş, ticaret, kültürel münasebetler, ulaşım gibi birçok ihtiyaca da cevap vermiştir. Yol ağlarında geliştirilen duraklar ve görevliler istihbaratın aksaksız işleyişini ve güvenliği sağlayarak, aynı gün içerisinde ulaşımı tamamlayacak nitelikte konumlandırılmıştır.

Yönetim alanlarında görevli xšaça-pā-vān adlı kimseler şüphesiz yönetim zincirinin en önemli halkasını oluşturmaktaydı. Xšaça-pā-vānlar merkezden tayin olan belirli kriter ve donanımları bünyesinde bulunduran ayrıcalıklı kesimden seçilmiştir. Bir nevi küçük hükümdar olan bu şahıslar görevini kötüye kullanmadığı sürece idarede kalma hakkına sahip olmuş öyle ki Pers Devlet teşkilatında uygulanan haleflik sistemi xšaça-pā-vānlar için bile geçerli olmuştur. Sorumlu olduğu dahyavada merkezi idare adına vergi toplamak ve asayiş sağlamak ile yükümlü olup neredeyse dokunulmazlığa sahip bu birime bile merkezi idare sonsuz güven duymamıştır. Dolayısıyla kralın gözü, kralın kulağı adı verdiğimiz teftiş amaçlı bir organ tesis edilmiştir. Dolayısıyla idari sorumlunun yakından takibini sağlayan bir merciinin varlığını hissettirmesi sayesinde olası isyan veya bağımsızlık arzusunun önüne geçilmiştir. Kralın gözü, kralın

kulağı adı verilen birim, hem idarenin bilgi güvenliğini hem görevlinin sorunsuz idaresini sağlamada etkili rol oynamıştır.

Doğu Anadolu Bölgesinde ise Pers yönetim mekanizmasının hanedanlar tarafından işlerlik kazandığını görmekteyiz. Bölge stratejik konumu dolayısıyla Persler döneminde de dikkat çekmiş ve idare altında tutulmaya çalışılmıştır. Pers idari sisteminde merkezden atanan yerel yöneticiler aracılığıyla Doğu Anadolu Bölgesi üzerinde de kralın varlığı meşrulaştırılmış ve her anlamda bir kontrol mekanizması uygulanmıştır. Belirttiğimiz üzere yönetici olarak tayin edilen kimselerin öncelikli olarak Pers kökenli olması, kraliyet ailesi ile bağa sahip bulunması ve yedi seçkin Pers soyundan gelmesi gerekmektedir. Bu kriterlerden en az birine sahip olan Orontes hanedanı, merkezi idare ile olumlu ilişkiler geliştirmiş, idari alanında güven şartını sağlamıştır. Öyle ki merkezi idarenin girdiği savaflara maddi manevi anlamda katkıda bulunmuş ve görevini ardıllarına bırakma şansına sahip olmuştur.

Sonuç olarak, Pers yönetim mekanizmasında dahyava ve xšaça-pā-vanlar oldukça önemli bir konum arz etmiştir. Öyle ki bu yönetim uygulamasının kolaylık sağlaması açısından Selevkoslar döneminde bile işlevselliğini korumuştur. Dahyava uygulaması ve hiyerarşik sisteme tabi görevlilerin varlığı idari mekanizmada basit bir işleyişten ziyade iç işlerinde özerk bir bürokrasinin olduğunu göstermiştir. Dış işlerinde bağımlı iç işlerinde özerk bu uygulama, imparatorluğun uzun ömürlü oluşu ve en uzak bölgelerde bile idareyi hissettirmesi açısından avantajlı bir durum arz etse de uzun vadeli bakıldığında merkezi çok başlı bir idare yapısı ile dezavantaj yaratmıştır. Esasen geniş coğrafyalara hükmetmek böylesi bir uygulamanın hayata geçirilmesini neredeyse zorunlu kıldığı gibi sonunun gelmesini de bir o kadar tabii ve mecburi kılmıştır. Çünkü zaman içerisinde idari görevli olan xšaça-pā-vānlar mevkilerini ve gücünü korumak adına görevde haleflik uygulamasını kötüye kullanma yolunu seçmiştir. Dolayısıyla yozlaşmaya uğrayan kontrolsüz güç ve mevki; sistemin çöküşünü adeta hızlandırmış, artan ayaklanmalar merkezi idarenin gücüne büyük bir sekte vurmuştur. Dahyava ve xšaça-pā-vān ikilisi sayesinde uygulanan mekanizma işlevselliği açısından Büyük İskender döneminde de bazı bölgesel farklarla uzun bir süre daha varlığını devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

- Bahar, H. (2011). *Eskiçağ Uygarlıkları*, Konya.
- Balcer, J. M. (1977). The Athenian Episkopos and the Achaemenid King's Eye, *AJPh*, Vol. 98/3, s. 252-263.
- Ball, W. (2016). *Rome in the East: The Transformation of An Empire*, London/New York.
- Barnett, R. D. (1957). Persepolis, *Iraq*, 19/1, s. 55-57.
- Basello, G. P. (2013). Persçe: Bir Kral Üç Dil, *Aktüel Arkeoloji*, 36, s. 132-143.
- Bingöl, A. – Üngör, İ. (2015). İskender'in Rüyası: Persler, *Türkiz*, 35, 31- 84.
- Brandenstein, W. & Mayrhofer, M. (1964). *Handbuch des Altpersischen*, Wiesbaden
- Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Eisenburg.
- Brosius, M. (2006). *The Persians An Introduction*, New York.
- Casabonne, O. (2007). Akamenid İmparatorluğu Büyük Kral ve Persler, *Arkeoatlas Son Tunç Çağı'ndan Hellenistik Döneme Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 6, s. 20-35.
- Ceylan, A. (2015). Ermenilerin Anadolu'daki Varlıkları ve Tarihi Gerçekler, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 10, s. 1-30.
- Ceylan A. & Ceylan N. (2016). İran Coğrafyasında Urartular, *Kafdağı*, 13, s. 11-34.
- Ceylan, N. (2015). *Kuzeybatı İran'da Urartu Yerleşmeleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kars, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cifarelli, M. (2019). Hasanlu, The Southern Caucasus and Early Urartu, *Over the Mountains and Far Away Studies in Near Eastern History and Archaeology*, s. 147-159.
- Chahin, M. (2001). *The Kingdom of Armenia*, London.
- Cook, J. M. (1985). The Rise of Achaemenids, *CHI 2, The Median and Achaemenian Periods*, s. 200-291.

Demir, F. (2018). *Ortaçağ Anadolu'sunda Denizli ile Konya arasındaki yol güzergâhları (12. yüzyıl)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Demir, M. (2014). MÖ. VI.-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı, *Yeni Türkiye*, 60, s. 1-10.

Demir, M. (2020). Herodotos'ta Küçük Asya Pers Kraliyet Yolu: Diğer Antik Yazarlarınkı ile Karşılaştırılarak incelenmesi ve Açıklanması, *Tarih İncelemeleri Dergisi XXXV/2*, s. 439-472.

Demircioğlu, H. (1967). Roma Devletinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında, *TAD*, 5/8, s. 443- 459.

Duran, M. (2015). Satraplık Sisteminin Pers Yönetim Teşkilatındaki Yeri, *SDÜFEFSBD*, 34, s. 61-86.

Duran, M. (2020). Akhaimenid Döneminde Büyük Phrygia ve Bölgedeki Yol Ağları, *Asia Minor Studies*, 8/1, s. 386- 402.

Drower, M. S.& Gray E. W.& White S. S. (1996). Armenia. *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford- New York.

Erdemir, P. H. (2015). Antikçağ'da Politik Bir Arena Ya da Armenia, *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı* 60, s. 1-17.

French, D. (1998). Pre and Early Roman Roads of Asia Minor: The Persian Royal Road, *Iran*, 36, s. 15-43.

Galichian, R. (2004). *Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage*, London.

Ghirshman, R. (1954). *Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest*, Montreal, Victoria, Cape Town.

Graf, D. F. (1994). The Persian Royal Road System, *AchHist VIII: Continuity and Change*, (ed. Heleen Sancisi-Weerdenburg vd.), Nederlands Instituut Voor Het Nabije Osten, Leiden, ss. 167-189.

Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers Of The Third And Second Millennia BC(to 1115 BC)*. Toronto, Universty of Toronto Press.

Günaşdı, Y. & Özgül O. (2015). M.Ö. VI-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirilmesi, *Türkiz*, 35, s. 105-125.

Herodotos, *The Histories*, (Eng. Trans. by A. D. Godley), Harvard University Press.

- Lehmann, C. F. – Haupt.(1910). *Armenien. Einst und Jetzt I*, Berlin.
- Lehmann-Haupt, F. (1921). Satrap (und Satrapies), *REII A. I*, s. 82- 188.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (Çev. F. Işıltan), İstanbul.
- Holland, T. (2007). *Persian Fire*, New York.
- Hübschmann, H. (1897). *Armenische Grammatik I: Armenische Etymologie*, Leipzig.
- Kaya, M.A. (2018_a). *Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi II*, İstanbul.
- Kaya, M.A. (2018_b). Anadolu'da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı, *Cedrus VI*, s. 159-179.
- Kalkan, H. (2008). *M.Ö. 6-4 Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.
- Kent, R. G. (1953). *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*, New Haven.
- Kırzioğlu, F. (1984). Selçuklu Fetihlerinden (1064–1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11–13 Eylül 1984)*, ss. 75- 95.
- King L.W. & Thompson, R.C. (1907). *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia*, London.
- Kuhrt, A. (2007). *The Persian Empire A Corpus of Sources from the Achaemenid Period Volume I*, Francis Routledge.
- Kuhrt, A. (2019). *Eskiçağda Yakınoğu, Yaklaşık M.Ö. 3000-330 II.* (Çev. D. Şendil), İstanbul.
- Kuhrt, A. (2009). *Empires Perspectives from Archaeology and History*, Routledge.
- Konukçu, E. (2008). II. Basileios'tan Romanos Diogenes'e Okomi, *Işın Demirkent Anısına*, İstanbul, 235-243.
- Koromila, M. (2002). *The Greeks and the Black Sea from the Bronz Age to the Early 20th Century*, Panaroma Cultural Society.
- Ksenophon, Anabasis, (İng.çev. C.L. Brownson), Loeb Classical Library.
- Llyod, S. (2000). *Türkiye'nin Tarihi*, (Trans. E. Varinlioğlu), Ankara.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, Chicago.

- Magie, D. (2002). Anadolu'da Romalılar: 2 Batı Anadolu ve Zenginlikleri, (çev. Çapar, Ö, & Başgelen, N.), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 19 (2) , s. 183-185.
- Maffre, F. (2007). Zengin Topraklar Ülkesinde, *ArkeoAtlas VI*, 84-88.
- Maffre, F. (2017). Pers Hâkimiyeti Altında Anadolu Halkları, (Ed. K. İren, Ç. Karaöz, Ö. Kasar), *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem*, s. 52-61.
- Mansel, A.M. (1995). *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara.
- Memiş, E. (2005). Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/1, s. 1-11.
- Memiş, E. (2018). *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Bursa.
- Mitford, T. (2000). Thalatta, Thalatta: Xenophon's view of the Black Sea, *Anat.Stud.* 50, s. 127-131.
- Muscarella, O. W. (1965). Hasanlu 1964, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 25, s. 121-135.
- Muscarella, O.W. (2013). The Excavation of Hasanlu: An Archaeological Evaluation, *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East*, 62, s. 305-349.
- Müller, D. (1997). *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots*, Tübingen.
- Morria, I. – Scheidel, W. (2009). *The Dynamics of Ancient Empires State Power from Assyria to Byzantium*, Oxford Universty Press.
- Nagel, A. (2010). *Colors, Gilding and Painted Motifs in Persepolis: Approaching the Polychromy of Achaemenid Persian Architectural Sculpture*, Michigan: University ofMichigan.
- Oates, J. (2004). *Babil*, Ankara.
- Olmstead, A. T. (1938). Darius and his Behistun Inscription, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, C. LV, Chicago.
- Olmstead, A. T. (1948). *History of the Persian Empire*, Chicago.
- Osborne, M. J. (1973) . "Orontes", *Zeitschrift für Alte Geschichte* 22,s. 515-551.
- Özgül, O. (2011_a). Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum.

Özgül, O. (2011_b). Pasin Ovasının Tarihi Coğrafyası, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, s. 91-106.

Özgül, O. (2015). Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer- İskit Yer Adları, *Belgü* 2,s. 159-179.

Polat, E. (2014). Onbinlerin Dönüş Yolunda Tarihi Coğrafya ve Arkeoloji, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Van.

Plinius, Natural History. (İng. Trans. H. Rackham), Loeb Classical Library.

Radner, K. (2006). How to reach the Upper Tigris: The Route through the Tur Abdin, *State Archives of Assyria Bulletin* 15, s. 273-305.

Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Türkçe çeviri M. Pektaş), İstanbul.

Rawlinson, H.C. (1847). The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, CX, *JRAS*, 45-58.

Redgate, A.E. (2000). *The Armenians*, Oxford.

Reinach, T. (1890). La dynastie de Commagène, *REG*,3,s. 362-380.

Rogers, R.W. (1901). *History of Bablonia and Assyria*, Newyork.

Rothman, M. (2004). Beyond the Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods, *A View from the Highlands, Archaeological Studies in Honour of Charles Burney. ANES*, 12, s. 121-178.

Russel, R. J. (1982). *Zoroastrianism in Armenia*, Published Doctoral Thesis, School of Oriental and African Studies of the University of London.

Sarıkaya, S. (2011). Babil Kuneiform Tabletleri ile Antik Kaynaklar Işığında Media, Lydia ve Küçük Asya Fatihü Büyük Kyros". *MJH*, I, s. 195-211.

Sarıkaya, S. (2015). Daskyleion Dynates'lik Sisteminde Artabazos'un Rolü, *Olba XXIII*, s. 175-197.

Sarıkaya, S. (2016). Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi, *CEDRUS* IV, s.75-90.

Sarıkaya, S.- Arslan, M.(2017). Anadolu'da Persler: Savaş, İsyân ve Diplomasi, *Persler Anadolu'da Kudret ve Görkem*, s. 78-99.

Sevin, V. (1982). Anadolu'da Pers Egemenliğı, *Anadolu Uygarlıkları*,2, s. 268-277.

- Schmidt, E. (1953). *Persepolis I, Structures, Reliefs, Inscription*, Chicago.
- Schmidt, E. (1970). *Persepolis III, The Royal Tombs and Other Monuments*, Chicago.
- Schmitt, R. (1981). *Altpersische Siegel-Inschriften*, Weisbaden.
- Schmitt, R. (1983). Achaemenid Dynasty, *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 15, Dezember.
- Schmitt, R. (1986). Achaemenid Dynasty; from the Persian Clan of the Same Name ca. 700 to 330. B.C., *Encyclopedia Iranica.*, Vol.1, Londra, s. 414-426.
- Schmitt, R. (1989). *In Compendium Linguarum Iranicarum*, Wiesbaden.
- Schmitt, R. (1991). *The Bisitun inscriptions of Darius the Great: Old Persian text*. London: CII 1/1/1.
- Schmitt, R. (2000). *The Old Persian inscriptions of Naqsh-e Rostam and Persepolis*. London: CII 1/1/2.
- Schmitt, R. (2009). *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*, Wiesbaden.
- Schwertheim, E. (2009). *Antikçağda Anadolu*, (Çev. N. Batu), İstanbul.
- Strabon, *Geographika*, (İng. Trans. . H . L. Jones), Loeb Classical Library.
- Tarhan. M.T. (2007). Median and Achaemenid Periods at Tuşpa, *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia*, (Ed. Casabonne, O. & Karagöz, Ş. & Tekin, O.), s. 117-130.
- Taşkın, E. (1992). *Eski Anadolu Tarihinde Persler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Tavernier, J. (2013). Old Persian. *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, s. 1-16.
- Tekin, O. (2010). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul.
- Tellioğlu, İ. (2010). Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 11/27, s. 237-245.
- Thompson, R.C., King, L.W. (1907). *The Sculptures And Inscription Of Darius The Great On The Rock Of Behistun In Persia*, London.
- Tuplin, C. J. (1987). Xenophon and the Garrisons of the Achaemenid Empire, *AMI/ XX*, s. 167-245.

Tuplin, C. J. (1991). Modern and Ancient Travellers in the Achaemenid Empire, *Achaemenid History VII*, s. 37-57.

Weissbach, F. W. (1911). *Die Keilinschriften der Achameniden*, Leipzig.

Wiesehöfer, J. (1996). Satrap, *DNP*, II, s. 108-110.

Wiesehöfer, J. (2001). *Ancient Persia from 550 BC to 650 AD* (Trans. A. Azodi), London.

Wolohojian, A. M. (1969). *The Romance Of Alexander The Great By Pseudo-Callisthenes* (Translated from the Armenian Version with an Introduction), London-New York.

Yavuz, F. M. (2014). Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih, *Yeni Türkiye* 60, s. 1-12.

Yıldırım, N. (2012). *İran Edebiyatı*, İstanbul.

Yıldırım, N. (2011). Zerdüşün Kutsal Kitabı Avesta, *Şarkiyat Mecmuası*, s. 147-170.

Yiğitpaşa, D. (2016). Cultural Change In The Post-Urartian, Median And Achaemenid Periods Of Eastern Anatolia, *Journal of International Amisos*, 1/1, s. 87- 106.

Young, T. C. (1967). The Iranian Migration into the Zagros, *Iran V*, s. 11-34.

Ekler:

Resim 1. Büyük krala hediyeler getiren iki tebaa grubu (yukarıda Elamit; aşağıda Armanialılar): Persepolis doğu merdiveni Apadana (Kuhrt, 2009, s.106)

Fotoğraf 1. Van Kalesi yamacında yer alan Pers kralı Kserkses'e ait yazıt (Bassello, 2013, s. 137).

Arda ARIKAN

FELİCİA HEMANS VE JAMES CLARENCE MANGAN'IN ŞİİRLERİNDE ABBASI DÖNEMİ VE BERMEKİLER

Fatih ÇELİK

ALTAY TÜRKÇESİ AĞIZLARI

Şarika BERBER

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİ İSYANLARI VE İSYANLARIN SİVAS ÖRNEĞİNDE ANADOLU COĞRAFYASINA ETKİSİ

Levent Efe ARLI

İHSAN OKTAY ANAR'IN ROMANLARINA SANAT TARİHİ AÇISINDAN BİR BAKIŞ

Eda TEKİN - Genç Osman İLHAN

ÇİZGİ ROMANLARIN YABANCI DİL ÖĞRETİMİNDE KULLANIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Zabihullah DASHTİ

ZAHİR ŞAH DÖNEMİ AFGANİSTAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ(1933-1973)

Bertuğ SAKIN - Çisem GÖÇMEN ÇETİNER - Reyyan AÇAOĞLU-ÖZDEMİR

YAPAY ZEKÂDA DİL, BİLİNÇ VE SUÇ OLGUSU

Mustafa YILMAZ

KOVID-19 PANDEMİSİNİN TÜRKİYE'DEKİ KENTSEL YOKSULLUĞA ETKİLERİ

Hüseyin KAZAN - Aslı YÜKSELEN

GAZETELERİN BİRİNCİ SAYFALARININ TASARIM İLKELERİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Nimet SÖNMEZ OKULMUŞ

PERS YÖNETİM MEKANİZMASI VE MÖ. VI- IV. YÜZYILLARI ARASI DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Burak YILDIRIM

ÇAĞDAŞ SERAMİK SANATINDA ANTROPOMORFİK YAKLAŞIMLAR

M. Akif KORKMAZ

KADIN TOPLAYICILIK KÜLTÜRÜ VE BULANCAK PAZARINDA KÖYLÜ KADINLARIN DOĞAL ÜRÜNLERİ

Ayten DOĞAN KESKİN

ÇOCUK HASTANELERİNDE KİTAPLARIN KULLANIMI

Abdussamed GEÇER

RESUL KÖSE, 1939 ERZİNCAN DEPREMİ: KAYIPLAR, ÇEVRE VİLAYETLERE ETKİLERİ, YURT İÇİ VE YURT DIŞINDAN YAPILAN YARDIMLAR, LİBRA YAYINCILIK, İSTANBUL, 2021, s. 310

ANASAY

anasaydergisi@hotmail.com

